

Romové a sociální pedagogika

Jaroslav Balvín

Úvod k semináři

Současné potřeby výchovy a vzdělávání romských žáků vytvářejí i požadavky na sledování výchovy ve směru sociální pedagogiky. Na toto téma je soustředěno i 18. setkání Hnutí R, které se koná v rámci semináře Rómovia a sociálna pedagogika aplikovaná do podmienok materských a základných škôl, organizovaného Ministerstvom školství SR.

Jako předseda Hnutí R vyjadřuji maximální uspokojení, že se setkání na toto téma koná na Slovensku. Obě strany se mohou vzájemně o mnohém poučit.

Jaké cíle by měl současný učitel naplňovat ve svém profesionálním působení

Cíle, které učitel naplňuje ve své práci, vycházejí z obecných cílů vzdělávacích. Jejich obsah není stálý po všechny časy, ale reflektuje pro budoucnost potřebné aktuální požadavky na rozvoj člověka a společnosti. Stejně tak je tomu i v návrhu nového školského zákona. V něm jsou obecnými vzdělávacími cíli zejména:

1. rozvoj osobnosti jedince přiměřeně jeho věku, individuálním předpokladům a možnostem, příprava pro osobní a občanský život, celoživotní vzdělávání a pro výkon pracovní činnosti,
2. vědomí národní identity a současné evropské sounáležitosti a úcta k ostatním národům, kultuře a hodnotám, kterých bylo ve vývoji lidské společnosti dosaženo,
3. respekt k evropským kulturním tradicím a hodnotám, toleranci, svobodě a zodpovědnosti, uznávání principů demokracie a hodnoty lidských práv.

Vycházíme-li tedy z obsahu učitelské práce a cílů, ke kterým učitel ve své pedagogické práci směřuje, můžeme je na základě samé podstaty a funkce výchovy vymezit jako tři navzájem spolu související cíle, „tři propojené aspekty poslání školy a učitele v současnosti“ (Novotová, 2000, s. 30):

1. Cíl praktický
2. Cíl kulturní
3. Cíl humanistický

I když bych chtěl upozornit především na potřebu realizovat tyto cíle v prostředí školy s převahou romských žáků, jsem přesvědčen, že současní čeští učitelé – a v některých případech již i romští učitelé, romští pedagogičti

asistenti a v blízké budoucnosti i učitelé jiných národností – by měli být připravováni na pedagogických fakultách na realizaci takové multikulturní výchovy, která v sobě organicky zahrnuje na jedné straně vysokou hodnotu vlastenectví a úcty k identitě svého národa či národnosti, na druhé straně vysokou schopnost tolerance, znalosti jiných, odlišných kultur a otevřenosti osvojovat si hodnoty těchto kultur a zprostředkovávat je i svým žákům.

Evropa, která aspirovala vždy na jednu z nejkulturnějších oblastí zeměkoule, má dnes velkou možnost, jak vstřebat do sebe různorodé kultury a naučit je nejenom bezkonfliktně existovat vedle sebe, ale také vzájemné interakci a obohacování. K tomu může i současný učitel přispět vlastním úsilím, k tomu je však také zapotřebí i práce odborníků, pedagogů, institucí, nového školského zákona a také i programů vypisovaných ministerstvem školství. Oproti předchozím zákonům, v nichž byly jednostranně zdůrazňovány principy vlastenectví a hrdosti především na český národ, je v novém návrhu velké novum: významným cílem školy je také multikulturní výchova, respekt k potřebám jiných národností a možnost použití reálných prostředků k uchování a rozvoji jejich identity (národnostní školství).

Nejaktuálněji tyto principy multikulturality zaznívají ve vztahu ke vzdělávání romských žáků v zavedení funkce pedagogického asistenta, v dalším rozvoji přípravných tříd pro děti ze sociokulturně znevýhodňujícího prostředí a v možnosti založit třídy i školy s vyučovacím jazykem dané národnostní menšiny, tedy i romské (vymezení podmínek pro národnostní školství).

K realizaci těchto úkolů je však nezbytná práce učitele. K tomu je zapotřebí podrobněji rozvinout, co je obsahem jednotlivých cílů učitelské práce.

Praktický cíl učitelova výchovného a vzdělávacího působení

Pedagogická teorie vymezuje praktický cíl učitelova výchovného úsilí jako cílevědomou snahu připravit žáka, studenta, mladého člověka pro plnohodnotný život ve společnosti, pro některé důležité sociální role, které bude vychovávaný zastávat v budoucnosti, v dospělém věku. Z hlediska multikulturního přístupu je však pro učitele nesmírně důležité si při výchově svého svěřence uvědomit historickou, kulturní, národní a národnostní specifiku. Učitel plní funkci socializační, pomáhá mladému člověku v jeho socializaci, to znamená začlenění do společnosti jako plnohodnotného občana, rovnoprávného s jinými členy společnosti. V praktické pedagogické práci je však potřebné, aby učitel respektoval situaci dítěte, jeho přirozené a původní prostředí, z něhož vyšel. Jak ukazuje systémová pedagogika, širší i užší sociální prostředí je neoddelitelnou součástí vnějších i vnitřních podmínek výchovy, které je třeba respektovat při dosahování výchovných cílů a používání adekvátních výchovných prostředků (srov. Blížkovský, 1997, 58–66).

Jednou z největších výtek, které se snášejí na adresu české školy ze strany

představitelů romské inteligence, je, že škola v minulosti nerespektovala specifickou situaci romského žáka. Ani po roce 1990 se tato situace ve školách příliš neměnila, byla příliš zakořeněná. Domnívám se, že jedním z hlavních důvodů byla nedostatečná výchova učitelů ve směru objasňování multikulturní filozofie výchovy a chápání pedagogické práce jako úzce oborové a nesytemové. Východiskem z této situace by měly být studijní programy s multikulturní tematikou, v nichž by byl zakotven i jasný praktický, socializační cíl současné učitelské práce - vychovávat dítě k občanským i profesionálním rolím, přičemž hodnotovým základem bude kultura komunity, z níž dítě vychází, spojená s respektováním a poznáváním kultur jiných národů a národností. Jak píše specialistka na etickou výchovu na Slovensku A. Klimekova s použitím Nietzscheovy filozofie výchovy, socializační aspekt výchovy spočívá především v kultivaci lidského smyslu pro skutečnost a upevňování schopnosti člověka postavit se skutečnosti tváří v tvář (Klimeková, 1999, 193). Tajemství výchovy je podle Nietzscheho prosté: „Skutečná výchova osvobozuje vychovávaného, což ale vyjadřuje dvě stránky věci: odstraňuje z cesty všechno, co brání růstu a rozvoji jeho přirozených dispozic a vloh, co ohrožuje a oslabuje jeho zdravý růst. Ale zároveň mu pomáhá, aby se stal sám sebou, dokázal sám sebe poznat, aby si mohl uvědomit, kam vede jeho cesta, kam směřuje, v čem spočívají jeho předpoklady, vlohy, nadání, dispozice. Aby se dokázal sám správně rozhodnout.“ (Mokrejš, 1993, s. 65) V pedagogické praxi můžeme při uskutečňování praktického cíle výchovy spolu s učiteli romských žáků interpretovat předchozí filozofii výchovy tak, že pro socializaci romského žáka je potřebné:

1. odstraňovat bariéry, které mu brání plně se rozvinout, což je především pomoc při překonávání jazykových problémů, využití romštiny pro dorozumívání ve škole, ale zároveň zdokonalování češtiny jako zprostředkovacího jazyka pro příjem obsahu vzdělávání;
2. s pedagogickým taktem pomáhat romským dětem překonávat zaběhané kulturní, hygienické a sociální návyky, které romskou komunitu oslabují a degradují v očích širší veřejnosti. K tomu mohou sloužit především programy zdravého životního stylu, programy volnočasových aktivitů;
3. napomáhat k překonávání veřejného mínění a zaběhaných stereotypů, které jsou výrazně ovlivněny tendencemi k rasismu a nacionalismu. K tomu může napomoci nejenom obsah a metody výchovy, ale především zásadní humanistický postoj učitele, vycházející z jeho univerzitního vzdělání o světě jako celku, v němž i každá jeho část má originální a neopakovatelnou hodnotu, jejíž ztrátu si lidstvo nemůže v zájmu svého dalšího zdravého vývoje dovolit;

4. odstraňovat monopol jedné kultury a vytvářet informační základnu o kulturách odlišných;
5. měnit vědomí učitele ve smyslu zájmu o různorodé kultury, o poznávání jejich pozitivních hodnot, o způsoby komunikace mezi nimi a o metody, jak tyto souvislosti může učitel sdělovat dětem v procesu vzdělávání a výchovy.

Cíl kulturní – předávání kulturního dědictví novým generacím

Domnívám se, že dosud největším nedostatkem v oblasti předávání poznatků učiteli bylo vštěpování dojmu, že učitel má být pro své žáky zprostředkovatelem jedné, obecně platné kultury, jejíž základ spočíval samozřejmě na kultuře dominantního, majoritního národa. V současnosti je překonávána idea absolutní převahy kultur velkých národů, z níž se odvíjely tendence k asimilaci jednotlivých národností. Pro budoucího „multikulturního učitele“ mají tedy svoji aktuální hodnotu především poznatky o různých kulturách, mezi nimiž hraje svoji podstatnou roli i kultura romská. Kromě této skutečnosti, kterou odráží pojem multikulturalita, má pro učitele svoji hodnotu i poznání vztahů mezi jednotlivými kulturami a způsobů, jak spolu tyto kultury mohou komunikovat a vést dialog při dodržování vzájemného respektu, přičemž se mohou navzájem obohacovat. Tento proces je zachycen v pojmu interkulturalita. Předávání poznatků o multikulturních a interkulturních procesech, spojených s formováním vědomí etické a axiologické potřeby tyto procesy rozvíjet ve vědomí učitele a následně i jeho žáků v zájmu humanizace a demokratizace společnosti, nazýváme multikulturní a interkulturní výchovou.

To, že učitel působí v roli zprostředkovatele kulturního dědictví, se dá poměrně snadno vyslovit jako jeden z profesionálních požadavků, avšak znamená to pro něho uvědomit si i specifiku tohoto předávání. Ta je dána lidskou dimenzí, duší dítěte, která tyto hodnoty vstřebává jinak než například dospělý člověk při odborné přednášce nebo při studiu umění v galeriích apod. Je zřejmé, že pro učitele bude vnitřně nejjednodušší předávání informací o kultuře svého národa. Avšak v současnosti potřebujeme učitele, který by tuto schopnost rozšířil i na kultury jiné, odlišné. Pokusím se vyjmenovat některé přístupy, které mohou být i pro žáky odlišné kultury přijatelné, pokud je s nimi učitel vnitřně ztotožněn. Učitel, pokud chce předávat kulturní dědictví lidstva a minorit, by měl:

- být zaujat krásou umění i dalších projevů kultury jako takových,
- být zaujat kulturou odlišného etnika a odhodlán ji průběžně, i spolu s žáky poznávat, pronikat do hlubinné kultury odlišného etnika,
- být hrdý i na kulturu svého národa, umět zvýraznit její hodnoty,

- umět srovnávat odlišné kultury a nacházet v nich shodné i rozdílné znaky,
- vynikat v některém z projevů kultury,
- umět vést své žáky k tvorbě vycházející z jejich identity a upřímně obdivovat jejich tvorbu,
- umět komunikovat, diskutovat o rozdílnostech i shodách různorodých kultur,
- umět vytvářet kulturu porozumění a tolerance.

Český učitel a romský pedagogický asistent – nový subjekt výchovy a vzdělávání romských žáků

Vstup romských pedagogických asistentů do českých škol

V souvislosti se změnami v Evropě, s přípravou na vstup do Evropské unie a s příchodem Četných příslušníků jiných států a národů do České republiky se zrychluje na konci devadesátých let i proces „multikulturalizace“ české společnosti.

Na novou realitu reaguje (zatím více než teorie) pedagogická praxe škol s převahou romských žáků. Dosud ojedinělá přítomnost romských učitelů a vychovatelů na těchto školách se od školního roku 1997/98 zvyšuje zavedením 170 systemizovaných míst pro romské pedagogické asistenty. Tato místa zřídilo MŠMT ČR postupně v letech 1997–2000 na základě usnesení vlády č. 689 z 29. října 1997.

Školské úřady jsou vyzbrojeny možnostmi finančního odměňování nových pedagogických asistentů, statutem s podmínkami jejich zařazování do platových tříd (3.–4. třída) a jejich potřebného výchozího vzdělání (základní škola). Pedagogická připravenost je zajišťována absolvováním desetidenního kursu pedagogicko-psychologického minima, pro který má akreditaci obecně prospěšná společnost Humanitas profes se sídlem v Praze. Ministerstvo školství také usiluje o to, aby noví asistenti byli motivováni pro další pedagogické studium a aby se z romských asistentů postupně stávali kvalitní romští učitelé.

K možností spolupráce českého a romského vychovatele

Domnívám se, že pedagogická teorie na tuto relativně novou skutečnost dosud nereagovala. Pokud dříve vycházely studie o vztahu učitele a romského žáka, učitelem byl téměř výhradně míněn český učitel. Typickým příkladem byly vědecko-popularizační práce PhDr. Miroslava Dědiče. Jeho kniha Škola bez kázně je stálým zdrojem poznatků o potřebě pedagogického optimismu učitele, o velké roli jeho osobnosti jako subjektu výchovy a může sloužit jako inspirace i pro romské pedagogické asistenty. Zkušenosti romského učitele se snažil zachytit v pedagogické povídce „Romský učitel“ romský intelektuál

na Slovensku PhDr. Karol Seman (první vedoucí katedry romské kultury Univerzity Konstantina Filozofa v Nitře).

Některé zkušenosti s romským vychovatelem v českých školách však přece jen máme. Je to především díky projektu přípravných tříd, které s romským asistentem ve výchovně vzdělávacím procesu přímo počítaly. Na základě hodnocení úspěšnosti projektu byly potvrzeny důvody zařazování romských vychovatelů do vyučovacího procesu romských žáků jako pozitivní a prospěšné. Zkušenosti jsou získávány i z rozhovorů s romskými pedagogickými asistenty na desetidenních kurzech pedagogického minima. Také sama praxe škol, kde romští pedagogičtí asistenti působí, jejich spolupráce s učiteli a řediteli škol ukazují na řadu problémů, které zákonitě doprovázejí tak velkou změnu, jakou je zavedení nového subjektu výchovy do škol s převahou romských žáků v podobě romského pedagogického asistenta. V každém případě jsou ředitelé škol, vedoucí školských úřadů i sami učitelé ve školách odpovědni za to, aby velká šance vytváření multikulturních pedagogických kolektivů nebyla promarněna. Samozřejmě neméně důležitou roli hraje i odpovědnost samotných pedagogických asistentů. Ti mají před sebou velkou šanci stát se pokračovateli romských pedagogů působících na některých českých a slovenských školách před nimi. Projekt zavedení romských pedagogických asistentů do škol je ojedinělý v evropském i světovém měřítku. Jde o to, aby pedagogika jako vědní disciplína využila této skutečnosti pro svůj výzkum a jeho uplatnění v praxi. V tomto směru mají odpovědnost i vědečtí pracovníci v oboru pedagogika a učitelé vysokých škol pedagogických a univerzit.

K některým námětům výzkumu výchovně vzdělávacích výsledků působení romského vychovatele v našich školách

Myslím si, že je škoda, že pro poznání vlivu romského učitele na romského žáka i pro reflexi složitosti jeho postavení v učitelském kolektivu nebyly dosud využity zkušenosti romských učitelů, kteří v našich školách působili nebo působí (např. Mgr. Maria Cadecká v Ostravě, Bc. Albína Tancošová v Kladně, PhDr. Helena Jirásková v Teplicích, František Bandy z jižních Čech a další).

Dosud nejvíce byly využity zkušenosti Bc. Albíny Tancošové, která již od roku 1995 pravidelně publikovala ve sbornících Hnutí R, stala se členkou České pedagogické společnosti, sekce multikulturní výchovy se zaměřením na romského žáka, a od roku 1997 své praktické i teoretické vědomosti uplatňuje v práci ministerstva školství jako koordinátorka pro vzdělávání romských žáků.

Velké možnosti skýtá systematické sledování práce romských pedagogic-

kých asistentů ve školách, jejich spolupráce s učiteli, výsledky jejich práce, vytváření jejich vztahu k žákům i jejich rodinám atd.

Pokusím se uvést některé možnosti, které pro další rozvoj teorie multikulturní výchovy a sociální pedagogiky nebyly dosud zcela využity. V přehledu uvádím některé náměty na zkoumání role romského asistenta a romského a českého učitele ve škole:

- modifikace přípravy učitele na působení ve školách s romskými žáky,
- zkoumání pedagogicko-psychologických a etických aspektů přípravy při realizaci vztahů mezi učiteli odlišných národností v multikulturním pedagogickém kolektivu,
- optimalizace obsahu výuky s ohledem na využití znalostí, které učitelé mají o romské komunitě a romské kultuře,
- vliv osobnosti romského pedagoga na utváření osobnosti romského žáka, jeho identity a formování životních postojů,
- vliv osobnosti českého učitele na utváření osobnosti romského žáka, jeho identity a formování životních postojů,
- vztah mezi romským učitelem a ostatními kolegy a jeho vliv na formování multikulturního a interkulturního vědomí romských žáků,
- problém vztahu romského učitele a českých žáků.

Univerzity a další vzdělávání učitelů romských dětí

Podle mého soudu je potřebné, aby pedagogická teorie, učitelé ve školách i další zainteresované instituce získávaly reálný přehled o tom, s jakým obsahem a jakými metodami připravují naše pedagogické fakulty na univerzitách budoucí učitele romských žáků v pregraduálním studiu a jak spolupracují s učiteli romských žáků ve studiu postgraduálním.

Určitou práci ve sledování této oblasti učinilo i Hnutí spolupracujících škol R a sekce multikulturní výchovy se zaměřením na romského žáka při České pedagogické společnosti. Od roku 1998 do roku 2000 uskutečnilo Hnutí R ve spolupráci s českými univerzitami několik seminářů na téma vztahu vzdělávání Romů a pedagogiky. Prvním takovým pedagogicky zaměřeným setkáním bylo 12. setkání Hnutí R na Jihočeské univerzitě na téma „Romové a jejich učitelé“ (sborník – Balvín, 1999b) Tam se přispěním MŠMT ČR, koordinátorky MŠMT ČR, pověřené řešením problematiky vzdělávání romských dětí, paní Albíny Tancošové, zúčastnili ve dnech 27.–28. listopadu 1998 jednání mnozí z tehdejšího počtu 73 romských pedagogických asistentů, kteří se podělili se svými zkušenostmi s přítomnými českými učiteli. A. Tancošová sestavila pro tyto asistenty i dotazník, který bude sloužit pro jejich další systematickou přípravu a rozšiřující studium na pedagogických školách. Některé pedagogické fakulty univerzit počítají i s přípravou speci-

álního studia pro učitele romských žáků, kde by se mohli uplatnit i romští pedagogičtí asistenti.

Ukázalo se, že chtějí-li si romští pedagogičtí asistenti a také čeští učitelé uvědomit celou složitost pedagogického působení ve všech souvislostech, ve vazbě na sociální oblast, na determinaci kulturní a historickou, měli by poznat zázemí života romské komunity, její kořeny. Od tohoto pro mnohé tvrdého poznání se bude moci odvinout skutečná chuť a odvaha povolání vychovatele a učitele romských dětí vůbec dělat. Od toho se mnohdy přímo odvíjí i profesionální étos učitele. Proto Hnutí R uspořádalo v květnu roku 1999 zájezd do obce Rudňany na Slovensku, kde učitelé navštívili dosti chudé romské osady a uspořádali seminář, 13. setkání Hnutí R na téma Romové a etika multikulturní výchovy. Z tohoto setkání vznikla také publikace (Balvín, 1999a).

Ukázalo se, že Hnutí spolupracujících škol R v mnohém inspiruje také univerzity k tomu, aby uvažovaly o změnách přístupu k multikulturní výchově. K tomu také velmi pozitivně přistupovala i Jihočeská univerzita, a proto tam Ministerstvu školství, mládeže a tělovýchovy ČR ve spolupráci s Hnutím R uspořádalo v prosinci roku 1999 14. setkání Hnutí R v Českých Budějovicích na téma „Romové a univerzity“.

Závěr

Pedagogická tematika, včetně sociální pedagogiky, je pro nové romské asistenty i pro české učitele romských žáků velmi aktuální. Je možná pravda, že pedagogika je jenom jedna, avšak specifika výuky romských žáků je natolik výrazná, že je třeba nad tímto tématem také specificky uvažovat. Proto se v březnu a červenci 2000 uskutečnila dvě setkání Hnutí R na Technické univerzitě v Liberci. Téma 15. setkání bylo Romové a pedagogika, téma 16. setkání v červenci roku 2000 bylo Romové a alternativní pedagogika.

Nejvýznamnější na těchto setkáních bylo, že se mezi českými učiteli a romskými asistenty vytvořila jakási neuvěřitelná koordinace, jakési neviditelné a zvláštní spříznění profesionálních duší, profesionálního zájmu. Jako by se učil jeden od druhého. A přitom jednotícím činitelem byl zájem žáka. Tak se myslím podařilo ukázat, jak se může síla subjektu vychovatele zmnohonásobit tím, že věci prokonzultuje s odborníky a profesionálními kolegy, tím, že si vyslechne nejen odborné přednášky o pedagogice, ale i o zkušenostech různých škol. Ve vědomí pedagoga se vytváří zvláštní souhra odbornosti a emocionálního odhodlání nevzdat hru o duši žáka. A je nepochybně velmi významné, že v České republice máme možnost, možná vůbec poprvé, toto znásobení síly zkombinovat s vytvořením multikulturního kolektivu učitelské obce, v němž noví romští pedagogičtí asistenti sehrají určitě kvalitní roli

při rozvíjení identity romského žáka, který v budoucnosti také naplní roli spoluobčana a Evropana.

Osmnácté setkání Hnutí R je zaměřeno na zkoumání vztahu mezi životem romské komunity a sociální pedagogikou jako metodou respektující sociální situaci romských žáků a romských rodin, které do školy žáky posílají. Škola v tomto směru plní výrazně sociální funkci. Učitelé by měli být vybaveni základními znalostmi ze sociální pedagogiky, které by měli cílevědomě využívat i ve své vzdělávací činnosti.

Podle mého názoru je ideální, že se v Levoči setkávají učitelé a vychovatelé romských žáků z České a Slovenské republiky. Pro obě části bývalého Československa to znamená velmi plodnou výměnu zkušeností. Učitel romských žáků jednoznačně není pouze vzdělávací subjekt. Jeho úspěch spočívá v míře uplatnění sociálně pedagogického přístupu. Zdůraznění tohoto faktu je také hlavním smyslem 18. setkání Hnutí R, hlavním společným názorem učitelů, vychovatelů, romských pedagogických asistentů a dalších odborníků, kteří se scházejí v Levoči při jednání na společné téma „Romové a sociální pedagogika“.

Príspevek byl přednesen 7. června 2001 na 18. setkání Hnutí R v Přerově s tématem „Romové a sociální pedagogika“.

Použitá a doporučená literatura

- BALVÍN, J. Hnutí „R“ a interkulturní výchova. In *Interkulturní vzdělávání ve sjednocující se Evropě*. Technická univerzita Liberec 9.–10. září 1998. In: *Vědecká pojednání, IV-2, Liberec 1999*, s. 167–171.
- BALVÍN, J. Interkulturní, multikulturní a kulturní výchova a právo národnostních menšin. Praha a národnosti v interkulturním kontextu. *Interkulturní vzdělávání ve sjednocující se Evropě*. Technická univerzita Liberec 9.–10. září 1998. In *Vědecká pojednání, IV-2, Liberec 1999*, s. 172–176.
- BALVÍN, J. Romové a romská otázka v českých zemích. In Karel Rýdl, Ivo Nezel (vyd.): *Rasismus a nacionalismus v současném životě* (Informační příručka pro školy a veřejnost), 7. kapitola. IPPP, Praha 1997, s. 138–174.
- BALVÍN, J. Romský žák a osobnost učitele. *Romano džaniben*. Časopis romistických studií. 3/95, s. 3–8.
- BALVÍN, J. a kol. *Romové a etika multikulturní výchovy*. Ústí nad Labem: Hnutí R, 1999a.
- BALVÍN, J. a kol. *Romové a jejich učitelé*. Ústí nad Labem: Hnutí R, 1999b.
- BLÍŽKOVSKÝ, B. *Systémová pedagogika pro studium a tvůrčí praxi*. Ostrava: Amosium servis, 1997.
- KLIMEKOVÁ, A. Sociálna realita a problém etickej výchovy rómskej mládeže (Filozoficko-etické aspekty humanizácie výchovy a vzdelávania v rómskej minorite. *Interkulturní vzdělávání ve sjednocující se Evropě*. Technická univerzita Liberec, 1998. In *Vědecká pojednání, IV-2, Liberec 1999*, s. 191–196.
- KUČEROVÁ, S. *Člověk – hodnoty – výchova*. Vydáno vlastním nákladem, 1996.
- KUSIN, V., POLÁKOVÁ, E. *Ekológia a etika životného prostredia*. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre. Nitra: Pedagogická fakulta, 1998.
- MANUŠ, E. *Jdeme dlouhou cestou*. Praha: Arbor vitae, 1998.
- MOKREJŠ, A. *Friedrich Nietzsche, myslitel a filozof*. Praha: H & H, 1993.

- NOVOTOVÁ, J. Úloha učitele v současné společnosti. In *Sine amicitia vita es nulla*. Sborník k významnému životnímu jubileu docenta PhDr. Jiřího Vomáčky, CSc. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2000.
- OPAT, J. Národnostní politika prezidenta T. G. Masaryka a její odkaz dnešku. In *Českoslovenství součást evropanství. O vzájemnosti a svébytnosti střední Evropy*. Brno: Konvoj, 1996, s. 4–48.
- POLÁKOVÁ, E. *K niektorým problémom efektívnosti vzdelávania*. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre. Nitra: Pedagogická fakulta, 1999.
- SKALKOVÁ, J. *Humanizace vzdělávání a výchovy jako soudobý pedagogický problém*. Ústav pro studium romské kultury, Ústí nad Labem: ÚJEP, 1993.
- VOMÁČKA, J. *Proměny školního vzdělání v našich dějinách*. Vydala Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Ústav pro studium romské kultury. Ústí nad Labem, 1993.
- VOMÁČKA, J. Přispívat k duchovnímu společenství Evropy. Interkulturní vzdělávání ve sjednocující se Evropě. Technická univerzita Liberec, 1998. In *Vědecká pojednání, IV-2, Liberec 1999*, s. 223–227.

Adresa autora: PhDr. Jaroslav Balvín, CSc., referent pro národnostní menšiny, Magistrát hl. m. Prahy, Mariánské náměstí 2, 110 00 Praha 1